

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

ВАХРАМЕЄВА ГАННА ВІКТОРІВНА

УДК [904.26:217](477.75)"-5/0"

КУЛЬТ ДЕМЕТРИ НА БОСПОРІ: VI–I СТ. ДО Н.Е.

Історичні науки – 07.00.04 – Археологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Литвиненко Роман Олександрович
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, старший
науковий співробітник
Гаврилюк Надія Оксентіївна
Інститут археології НАН України,
провідний науковий співробітник відділу
античної археології

кандидат історичних наук, доцент
Баукова Анастасія Юріївна
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри археології та спеціальних галузей
історичної науки

Захист відбудеться «___» _____ 2020 р. о ___ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 при Інституті археології НАН України за адресою: 04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Інституту археології НАН України (04210, м. Київ, пр. Героїв Сталінграда, 12).

Автореферат розісланий «___» _____ 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат історичних наук

О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних наукових розробок, присвячених релігійним уявленням населення античного Північного Причорномор'я. Як відомо, одним з ключових елементів полісної ідеології та культурного життя була релігія. Вона прямо чи дотично пов'язувалася з усіма сферами життя людини античної доби. В духовному житті античного суспільства особливе місце посідали релігійні уявлення, пов'язані з вірою в жіноче божество природи, заступницю землеробства. Вони втілювалися в образах елевсінських богинь Деметри та Кори-Персефони.

Дослідження релігійного життя у Боспорській державі безпосередньо пов'язане з відкриттям і публікацією культових комплексів, витворів релігійного мистецтва, аналізом та інтерпретацією матеріалів сакральної сфери. Постійне нагромадження археологічних матеріалів, пов'язаних з культовою практикою населення Боспорської держави, об'єктивно підживлює дослідження проблем сакрального життя, ставлячи їх в ряд з найбільш актуальними та пріоритетними напрямками сучасного антикознавства.

Історіографія культу Деметри на Боспорі охоплює порівняно незначну кількість досліджень, які можна поділити на декілька груп. 1) Узагальнювальні праці, що містять стислі розділи щодо релігійного життя на Боспорі, зокрема й культу Деметри (В. Ф. Гайдукевич, В. Д. Блаватський, І. Т. Кругликова, Є. М. Алексєєва, В. М. Зінько). 2) Монографії, присвячені релігії Північного Причорномор'я і Боспору (А. С. Русяєва, М. В. Скржинська, С. Ю. Саприкін). 3) Дослідження культів і сакральних комплексів окремих поселень (М. М. Кобиліна, В. Ф. Гайдукевич, Д. Є. Чистов, Н. В. Молева, Є. О. Молев, І. Д. Марченко, О. А. Завойкін, О. О. Масленников та інші). 4) Праці, присвячені вивченню та публікації окремих видів культових джерел: теракот, присвятних графіті, епіграфічних написів тощо (М. М. Кобиліна, В. І. Денисова, А. С. Русяєва, Т. А. Ільїна, Є. А. Молев, Н. В. Молева, Л. Г. Шепко, М. Ю. Вахтіна, О. В. Горська, А. С. Намойлик та інші). В окремих працях науковці торкаються культу Деметри в межах дослідження інших культів – Діоніса (Н. В. Кузіна), Афродіти (Д. С. Бунін).

Попри чималий інтерес до культу Деметри в Північному Причорномор'ї та Боспорі зокрема, ця увага до проблеми залишається не підкріпленою узагальнювальними працями, зокрема монографічного рівня. Зумовлене ж постійними археологічними розкопками поповнення джерельної бази, на тлі низки нерозв'язаних питань, визначають актуальність підготовленого дисертаційного дослідження.

Сучасного звучання дослідженню надає й те, що давньогрецька культура та релігія є невід'ємною і вагомою складовою європейської та світової цивілізації. Терени України, разом із іншими регіонами Європи, зазнали виразного античного впливу, який не лише збагатив її культуру, а й визначив

подальший цивілізаційний вектор інтеграції українського Надчорномор'я до загальноєвропейського простору та історичних процесів.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідницьких тем кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми всесвітньої історії» (державний реєстраційний № 0110U001501), «Від праісторичних часів до глобальних трансформацій XXI сторіччя» (№ 0115U006666).

Метою дисертаційної роботи є комплексне узагальнювальне дослідження культу Деметри в Боспорській державі доримського часу.

Задля досягнення мети передбачено розв'язання наступних **завдань**:

- 1) критична оцінка стану наукової розробки проблеми культу Деметри у Боспорській державі;
- 2) упорядкування і систематизація джерельної бази;
- 3) створення каталогу виробів коропластів, що зображують землеробських богинь Деметри та Кори-Персефони;
- 4) розробка типології боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони;
- 5) дослідження розвитку культу Деметри на теренах Боспорської держави протягом VI–I ст. до н.е. з виявленням його динаміки і сутності притаманних різним етапам процесів.

Об'єктом дослідження є археологічні комплекси та артефакти, епіграфічні, письмові та нумізматичні матеріали, що несуть інформацію про сакральне життя Боспорського царства.

Предметом дослідження виступає культ Деметри на Боспорі впродовж VI – I ст. до н.е. та пов'язані з ним вірування і практики.

Територіальні межі дослідження відповідають теренам Боспорської держави часів її розквіту впродовж VI–I ст. до н.е.: Східний Крим і Таманський півострів, пониззя Дону і Прикубання.

Методи дослідження зумовлено поставленою метою і визначеними завданнями. В дисертації використано арсенал методів: загальнонаукових – аналіз, синтез, індукція, дедукція; археологічних – стратиграфічний і кореляційний (для визначення хронології комплексів і знахідок), типологічний (для систематизації артефактів і класифікації теракот); спеціально-історичних – хронологічний, реконструктивний (для відтворення історичних процесів).

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим узагальнювальним дослідженням, присвяченим культу Деметри в Боспорській державі VI–I ст. до н.е.

В ньому упорядковано й систематизовано потужну джерельну базу археологічних матеріалів та інших даних, створено каталог найбільш виразних боспорських теракот богині та її дочки.

Розроблено оригінальну класифікацію об'ємних статуток і протом Деметри й Кори-Персефони, визначено їхні основні іконографічні типи.

Продемонстровано історичну динаміку та конкретизовано зміст основних періодів розвитку культу богині землеробства на Боспорі.

Джерельна база складається з комплексу археологічних, епіграфічних, нумізматичних матеріалів, свідчень античних авторів. Корпус опрацьованих теракот нараховує 708 одиниць. У дисертаційній роботі були використані архівні джерела – звіти археологічних експедицій, які зберігаються у наукових архівах ІА НАНУ та ІА РАН.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що основні положення та результати дослідження можуть бути використані при написанні спеціальних та узагальнювальних праць з історії, культури та релігії античних суспільств Північного Причорномор'я, при підготовці начальних посібників, підручників, лекційних курсів з археології, всесвітньої історії, історії України, релігієзнавства тощо.

Особистий внесок. У статті, виданій у співавторстві з Л. Г. Шепко, авторці належить систематизація коропластики, що зображує Деметру та Кору-Персефону, визначення основних іконографічних типів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалася через доповіді на засіданнях Відділу античної археології Інституту археології НАН України, кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса, на конференціях всеукраїнського та міжнародного рівнів: Білгород РФ (2009, 2010, 2011, 2011, 2012, 2012, 2013), Дніпропетровськ (2010, 2011, 2014, 2015, 2016), Маріуполь (2010, 2011, 2012), Харків (2010, 2011, 2013, 2015, 2018), Біла Церква (2011), Донецьк (2011), Львів (2016), Київ (2017, 2017, 2017, 2018), Опішня (2018). Окремі положення дослідження було представлено в рамках конкурсу наукових робіт НАН України на здобуття премій для молодих вчених та студентів вищих навчальних закладів у 2013 р.

Публікації. Основні положення й результати дисертаційного дослідження відбито у 35 наукових працях, зокрема 8 статтях, що опубліковані у фахових виданнях, затверджених МОН України, та в 1 закордонному фаховому виданні.

Структура та загальний обсяг роботи. Рукопис містить анотацію, вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел і літератури (403 позицій), а також шість додатків. Загальний обсяг рукопису складає 337 сторінок, основний текст обіймає 168 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

ВСТУП

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, встановлено зв'язок з науковими програмами; сформульовано мету і завдання, предмет і об'єкт, окреслено хронологічні та географічні межі; визначено методологію та методи дослідження, наукову новизну, практичне значення дисертації та особистий внесок здобувача; наведено дані щодо апробації та публікацій за досліджуваною темою, а також структуру роботи.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми культу Деметри на Боспорі. Виділено чотири етапи вивчення боспорського культу богині землеробства. Перший етап припадає на XVIII – початок XX ст. Протягом цього часу були здійснені перші розкопки боспорських пам'яток, що дали матеріали, пов'язані з культом Деметри, почалося формування джерельної бази, з'явилися перші публікації археологічних джерел. На початку XX ст. були сформовані основні концепції щодо розвитку Боспорської держави. На основі накопичених джерел, переважно епіграфічних, було зроблено висновок про шанування Деметри та святкування Тесмофорій на Боспорі.

Для другого етапу (1920-і – 1950-і рр.) характерним є активне накопичення джерельної бази, поява загальних досліджень з історії Боспорської держави, в межах яких розглядалися питання релігії. Окремі питання культу Деметри порушувалися в рамках статейних публікацій, присвячених результатам розкопок і новим знахідкам.

Від 1960 р. підвищується інтерес науковців до питань релігійного характеру і це зумовлює перехід до третього етапу, що тривав до 1980-х рр. Протягом цього періоду з'явилися дослідження, присвячені систематизації накопичених джерел, зокрема теракот.

Четвертий етап починається від другої половини 1980-х рр. і триває до сьогодні. Він характеризується багатовекторним характером досліджень, розширенням їхньої проблематики за рахунок дискусійних питань сакрального життя Боспору і появою статей, присвячених боспорському культу Деметри.

1.2 Аналіз джерел. Історія античного Боспору забезпечена порівняно невеликою кількістю писемних джерел. У дослідженнях боспорської релігії цей брак частково може бути компенсований іншими працями античних авторів, з огляду на те, що перенесеним колоністами на нові землі культам були притаманні загальногрецькі риси.

Важливою групою джерел є епіграфічні пам'ятки. Вони дозволяють подекуди виділити періоди найвищого розквіту, простежити еволюцію, розглянути характер та особливості культу Деметри, визначити належність храмів до конкретного культу.

Для визначення статусу культу та його місця в полісі важливим джерелом є нумізматичні матеріали. Антична традиція передбачала зображення на монетах богів та їхні атрибути. Попри значну поширеність культу Деметри, в нашому розпорядженні є незначна кількість монет із зображенням богині та її атрибутів.

Найбільш репрезентативна група джерел з обраної проблеми представлена археологічними матеріалами. Дані, які отримано за результатами розкопок святилищ, міст, хори та некрополів, мають ключове

значення для датування комплексів і знахідок, визначення періодів розквіту та занепаду культу, його ролі в соціумі та світогляді. На сьогодні систематичні розкопки проведено на понад двох десятках боспорських міст, поселень хори та некрополів. Наймасовішими серед археологічних знахідок є матеріали короластики.

1.3. Методологія та методика роботи. Вивчення проблеми здійснювалося на основі універсальних принципів історизму, об'єктивності, системності й комплексності, а також бінарних принципів детермінізму та індетермінізму, уніформізму та актуалізму. В дисертації використані загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція), археологічні (стратиграфічний, типологічний, іконографічний), спеціально-історичні методи (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-реконструктивний) методи, а також операційний арсенал точних наук (статистичний, кореляційний тощо).

Розкрито методу каталогізації боспорських теракот Деметри й Кори-Персефони. Слід зазначити, що значна частина теракот не має конкретних атрибутів, що б дозволяли їх інтерпретувати як Деметру чи Кору-Персефону. В історіографії склалася традиція відносити такі вироби до кола землеробських богинь без конкретного визначення. Відтак ці теракоти були також включені до каталогу як землеробські богині, що могли бути зображеннями Деметри, адже насамперед ця богиня була покровителькою землеробства.

Для упорядкування масиву теракотової пластики, його типологізації використано сюжетно-морфологічний принцип та розроблено три схеми-типології для об'ємних статуєток, протом-бюстів та протом-півфігур. Для полегшення оперування даними при описанні різновидів фігур застосовано індексацію таксономічних одиниць. Римською цифрою позначено належність до групи, до типу – латинською літерою, до варіанту – арабською цифрою.

РОЗДІЛ 2

БОСПОРСЬКІ ТЕРАКОТИ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ

2.1. Типологія об'ємних зображень Деметри та Кори-Персефони. За морфологічними ознаками статуєтки можна поділити на два типи: богиня, що стоїть (I.A) і богиня на троні (I.B). Тип «богиня, що стоїть» має два варіанти зображення. Одиночні статуєтки (I.A.1): деякі вироби цього варіанту можуть трактуватись як зображення Кори-Персефони, або як смертних жінок, що були присвячені богині. Кора-Персефона може зображуватись як з атрибутом в руках (вінком, квіткою), так і без нього. Подібний варіант набув поширення в Аттиці, Родосі та інших культурних центрах Давньої Греції. Також грецькі короласти могли зображувати Кору з опущеними руками. Основна проблема полягає в інтерпретації образу, тому що ці статуєтки найбільш наближені до жанрових і не завжди є можливість виявити серед них зображення богині. Другим варіантом є багатофігурні композиції (I.A.2), що зазвичай зображують Деметру з дочкою Корою. При цьому Кору могли зображати як маленькою, так

і дорослою. В елевсінській традиції богинь не розділяють, а присвячують молитви та жертви Двом Богиням (Богиням, Матері та дочці, елевсінським богиням), тобто без зазначення їхніх імен.

Наступний тип має назву «богиня на троні» (I.B). Інтерпретація цього типу є дискусійною. Статуетки не мають атрибутів, які б дозволили точно встановити, якій богині вони належать. Саме тому в античній історіографії за цим типом закріпилася назва «богиня на троні» або «богиня, що сидить», а не Деметри чи Гера, Афіна, Кібела та інші богині, до яких, зазвичай, відносять ці статуетки. Але багато таких статуеток було знайдено під час розкопок храмів Деметри та Кори-Персефони, зокрема й в Елевсіні – головному святилищі Деметри та Кори-Персефони. Це дає підстави віднести боспорські зображення богині, що сидить, до культу Деметри. Варіанти «богині на троні» представлені одиночними (I.B.1) і багатофігурними (I.B.2) композиціями: Деметри з Корою-Персефоною або Іакхом. Один із варіантів групової статуетки на Боспорі представлено єдиним екземпляром – узагальненим образом елевсінських богинь Деметри, Кори та Персефони. Культ Кори у VIII – на початку VII ст. до н. е. був відокремленим від культу Персефони.

2.2. Типологія протом-бюстів. При створенні типології боспорських протом Деметри та Кори-Персефони було використано досвід Т. А. Ільїної, яка запропонувала поділити протоми Майської гори на дві іконографічні групи: протоми-бюсти і протоми-півфігури. Аналогічні групи спостерігаються у типології протом Деметри та Кори-Персефони.

Групу протом-бюстів можна поділити за хронологічним принципом на три типи: архаїчні (II.A), класичні (II.B) та елліністичні (II.C). Архаїчні поділяються на два варіанти: іонійський (II.A.1) – з великими очами та архаїчною посмішкою; аттичний (II.A.2), що зображує богиню з мигдалеподібними очами та пухлими губами. У класичний період протоми-бюсти зазнають низки змін: покривало виступає в якості фону для зображення голови; об'єм голови підкреслюється пишним волоссям, що нависає над вухами. Риси обличчя добре змодельовані: дещо подовжений овал обличчя, мигдалеподібні очі, прямий ніс і строгі, без посмішки, великі губи. Теракоти елліністичного типу здебільшого мають форму пластини з округлим верхом і паралельними, ледь розширеними донизу бічними сторонами. Протоми зображують жіночу голову на тлі покривала, що спадає двома складками донизу.

2.3. Протоми-півфігури. Цій групі зображень властиві деякі особливості в оформленні головного убору, виразу обличчя, положенні рук. Протоми з предметом у руках (III.A) здебільшого зображують богинь з гранатом або квіткою. Найчастіше їх визначають як протоми Кори, оскільки квітка в руках у богині символізує Кору в момент викрадення; а гранат – зернятко, якого вона скуштувала у царстві Аїда, вважався плодом, пов'язаним із поховальним культом, і завдяки цьому Кора-Персефона була змушена повертатися до свого чоловіка у царство мертвих. Наступний варіант – це протоми з руками на грудях (III.B.) – ритуальним жестом, що підкреслює материнські функції богині та цілком відповідає культовому образу Деметри, яка в гімнах іменується

«смертного люду годувальниця», «дітолюбна», «добра мати». Останній варіант представлено зображенням богині з опущеними руками (Ш.С).

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТ ДЕМЕТРИ В МІСТАХ І ПОСЕЛЕННЯХ ЗА АРХАЇЧНОЇ ДОБИ

3.1. Історичні умови становлення культу Деметри. Найдавніший період розвитку культу Деметри на Боспорі нерозривно пов'язаний з процесом колонізації Північного Причорномор'я. Від самого початку виникнення боспорських полісів основою їхньої економіки ставало землеробство. Закономірно, що на поселеннях Боспору, основою життя яких було сільське господарство, були поширені землеробські культури. Особливістю релігійного життя колоній є те, що система вірувань була перенесена до них з метрополій у формі стійкої, злагодженої системи світогляду. Тобто початкове формування боспорського культу Деметри проходило саме на теренах Давньої Греції ще за часів існування родової громади. Міфологічна традиція зображує Деметру як матір у скорботі, а більшість міфів пов'язана зі стражданнями богині та пошуком дочки. В них відбилися уявлення про явища природи, землеробство. Особливість грецької міфології, в якій архаїчні та класичні сюжети тісно взаємодіяли між собою, зумовила наявність хтонічних рис у Деметри та її щільний зв'язок з іншими божествами, які належали до землеробських культів. Коріння боспорського культу йдуть з Аттики, де знаходилося головне в усьому античному світі святилище Деметри. Аналіз основних пам'яток Боспору, пов'язаних з культом Деметри, показує, що боспорським колоністам був знайомий саме елевсінський культ, у якому поєднувалися землеробські та хтонічні риси.

3.2. Відображення культу Деметри у написах. При розкопках Німфею було знайдено велику кількість графіті, зокрема на площі святилища. Кінцем VI ст. до н.е. датуються графіті, які вважаються спільною присвятою Деметри та Корі – ΔΚ. Також були відкриті графіті, трактовані як присвята Іакху – ΙΑ. Іакха вважався сином Деметри й Зевса та відігравав важливу роль в елевсінських містеріях. Такі присвяти дають змогу висловити припущення про шанування елевсінського культу у святилищі Німфею. До V ст. до н.е. належать килики з графіті Κ і ΚΟ та протома богині з літерами ΔΚΗ, що походять з комплексу святилища Майська гора. Ще одна теракота з графіті Δ, яке вважається скороченням імені Деметри, була знайдена в архаїчних шарах Мірмекія. Цікавий матеріал дають розкопки сакрального комплексу поселення на мисі Зюк, де було знайдено напис на амфорі V ст. до н.е., в якому йшлося про якісь внески зерном.

3.3. Заснування громадських святилищ на честь Деметри. У першій половині VI ст. до н.е. виникає святилище Деметри в Німфеї, розташоване на прибережній гряді за трьома скелями. Місцезнаходження святилища є дуже важливим, адже воно є характерним саме для сакральних комплексів Деметри Елевсінської. Наприкінці VI ст. до н.е. храм було зруйновано пожежею. Також

у VI ст. до н.е. виникло extra-urban святилище Деметри біля поселення Вісник, яке є аналогічним храму богині Деметри на о. Наксос. На межі VI–V ст. до н.е. з'являються сакральні комплекси на Фонталовському півострові (Берегове-4), в Мірмекії та Фанагорії. Святилища Майська гора та Берегове-4 локалізувалися біля грязьових вулканів, що вказує на зв'язок цих місць із хтонічними богами, адже елліни вважали вулкани входами до підземного світу.

У 438 р. до н.е. до влади прийшла нова династія – Спартокідів. В цей період починає зростати роль Афін у житті Боспору. Виникнення святилищ Деметри в Пантікапеї, Кітеї, Феодосії відноситься саме до другої половини V ст. до н.е.

Отже в архаїчний час було засновано 10 громадських святилищ на честь Деметри. Більшість святилищ розміщувалися або на околицях міста, або поза ним. Така локалізація святилищ вписується у загальноеллінський світогляд. Також на вибір місць для храму впливав архаїчний хтонічний культ Деметри.

3.4. Родинний культ Деметри. Пов'язані з культом Деметри археологічні знахідки відомі й поза межами сакральних комплексів. Переважно це теракоти Деметри та її дочки Кори-Персефони. Найбільш ранні археологічні знахідки, що підтверджують шанування Деметри та її дочки, датуються початком VI ст. до н.е. і були знайдені в архаїчному будинку на Тірітаці. Виявлення статуеток у будинках Пантікапею, Фанагорії, Тірітаки, Мірмекію та сільських поселень дозволяють зробити висновок про існування в цих приміщеннях домашніх святилищ. Для домашнього святилища є характерними просте планування і знахідки вотивних приношень. Іноді в центрі розміщувалося відкрите вогнище, рідше – вівтар.

3.5. Деметра та Кора-Персефона у поховальному обряді. При розкопках ґрунтових могил і курганів Пантікапея, Фанагорії та інших боспорських міст було знайдено протоми і статуетки богині VI–V ст. до н.е. У деяких з них можна побачити в руках плід граната, що дозволяє ідентифікувати образ як Кору-Персефону. Факт знахідок теракот у могилах може свідчити про хтонічний, а також катахтонічний характер культу богині родючості. Богиня землеробства уособлювала собою віру у щасливе потойбічне життя. Якщо Кора-Персефона померла і воскресла, то Деметра зникла та повернулася на Олімп. Тобто обидві богині несли в собі ідею повернення, воскресіння, щасливого життя після смерті. Також існує гіпотеза про те, що теракоти до могил покладали учасникам елевсінських містерій, або вони виконували роль амулетів.

РОЗДІЛ 4

РОЗКВІТ КУЛЬТУ ЕЛЕВСІНСЬКИХ БОГИНЬ В КЛАСИЧНИЙ ТА РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

4.1. Популяризація культу Деметри при Спартокідах. Розквіт культу Деметри припадає на IV ст. до н.е. Він збігається з економічним підйомом Боспорської держави та посиленням взаємин з Афінами. Боспорська еліта брала

участь в афінських релігійних святах, зокрема в Елевсінських містеріях. Десь у IV ст. до н.е. Спартокіди починають вести свій рід від легендарного фракійського басилевса Евмольпа – сина Посейдона і одного з тих, хто був посвячений у таїнства самою Деметрою. Він став жерцем Деметри, а його нащадки успадкували право бути єдиними елевсінськими жерцями. Через це боспорський басилевс отримав можливість вести свій рід від відомого в усьому еллінському світі героя, а також виконувати жрецькі функції як представник Евмольпідів у себе на батьківщині. Участь правлячої династії та представників знатних боспорських родів у Елевсінських містеріях, а також проведення обрядів за їхнім зразком на Боспорі, виводять шанування культу Деметри на більш високий рівень. Від IV ст. до н.е. Пантікапей починає карбувати золоті й срібні монети із зображенням колоса (атрибута Деметри). Існувало декілька варіантів пантікапейських монет із колосом.

4.2. Деметра в епіграфіці Боспору. З храму в Пантікапеї походять постаменти з присвятами жриць Деметри. Також напис із Пантікапею фіксує шанування боспорянами Деметри Тесмофорії. В шарах кінця V–IV ст. до н.е. зростає кількість посудин із присвятами Деметрі. Саме в цей період їх знаходять не лише при розкопках громадських сакральних комплексів, але й будинків. За аналогією із давньогрецькими сакральними графіті, до присвят богині землеробства відносять лігатури Δ, ΔΗ, ΔΗΜ, ΔΕ. Такі присвяти часто знаходили як при розкопках храмів, так і домашніх святилищ Боспору. Наявність серед знахідок графіті, що містять букви Δ, Κ, ΙΚΧ, дозволяє розглядати такі монограми як спільні посвяти Деметрі Кори та Іакху.

4.3. Культ Деметри у громадських святилищах. У класичний період роль Деметри Елевсінії зросла. Вона була не тільки покровителькою землеробства, а й всемогутньою Землею-Матір'ю, захисницею еллінів, яка дарує перемогу. IV–III ст. до н.е. не дарма вважається періодом розквіту культу Деметри, адже саме на цей час припадає функціонування більшості громадських святилищ, пов'язаних із богинею землеробства. Унікальна мармурова герма Деметри зі святилища в Пантікапеї датується V ст. до н.е. Протягом класичного та ранньоелліністичного часу продовжували існувати громадські святилища на честь Деметри, які були засновані ще в архаїчний період. Водночас відкриваються й нові сакральні комплекси (Горгіпія, Завітне-V, грот на горі Сюрташ).

4.4. Прояви родинного культу Деметри у теракотах. Подібно архаїчному періоду, наймасовішим джерелом культу Деметри є теракоти Деметри та Кори. Порівняно з попереднім періодом, матеріал коропластики зростає як кількісно, так і якісно. Наявність у домашніх святилищах слідів культу богині є цілком логічним, адже життя більшості власників цих будинків було пов'язане із землеробством. Одним із найпоширеніших сюжетів серед протом Деметри та Кори є фігури з руками на грудях. Іконографічні канони зображення Кори-Персефони є дуже близькими, а в деяких випадках ідентичними до зображень Деметри. Це зумовлено елевсінським характером шанування та найменування богині родючості та її дочки, як «двох богинь».

4.5. Елевсінські божества у похованнях. Серед пам'яток поховального культу виділимо відомі розписи кургану Велика Близниця IV ст. до н.е. Стіна II склепу була прикрашена фронтальним погрудним зображенням Деметри. У склепі I виявлено багате поховання жриці в ошатному ритуальному одязі, прикрашеному двома тисячами нашивних золотих бляшок різної форми та розмірів. Серед бляшок є платівки з поясным зображенням Деметри, Кори, Геракла, бляшки з головою Афіні, Геліуса; чимало бляшок зображують дівчат, які виконують священний танок. Зображення на бляшках можуть бути пов'язаними з елевсінськими містеріями.

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсінських богинь можна спостерігати в розписах пелік. Наприклад, розпис червонофігурної пеліки з Павлівського кургану поблизу Керчі IV ст. до н.е. зображує посвяту в елевсінські містерії.

РОЗДІЛ 5

ЗАНЕПАД КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ОСТАННІХ СПАРТОКІДІВ ТА МІТРИДАТІВСЬКОЇ ДОБИ

5.1. Економічна криза і трансформація культу Деметри в елліністичний період. Від III ст. до н.е. спостерігається повільний спад економіки та зменшення території Боспорської держави. Ці зміни торкнулись і релігійного життя Боспору. Зображення Деметри та її атрибутів трапляються на боспорських монетах і за доби еллінізму. Це дозволяє припустити, що державний статус культу зберігався на теренах Боспору, хоча у Понтійській державі елевсінський культ не мав державного статусу. Про шанування Деметри на державному рівні свідчить Павло Орозій, який розповідає про землетрус 63 р. до н.е., що стався під час святкування Мітрідатом VI Евпатором свята на честь Деметри.

Культ Деметри та її дочки не залишався статичним, адже процеси змішування релігій, що відбувалися в усіх елліністичних державах, торкнулись й елевсінських богинь. Міфологічний образ Деметри в елліністичний час набуває людських рис. Популярності елевсінській релігії додавало й те, що вона легко розширювала коло елевсінських божеств. Боспорська держава в цьому сенсі не була унікальною. В релігійній площині відбувається розширення місцевого пантеону за рахунок шанування «нових» божеств, які у своїх функціях частково дублювали «старих». Від III ст. до н.е. культ Деметри й Кори-Персефони поступово втрачає свої домінуючі позиції та частково заміщається культурами Афродіти, Кібели та інших божеств землеробського кола.

5.2. Матеріали святилищ, як свідчення синкретизації культу. Про зміни в традиції шанування Деметри та Кори-Персефони свідчать матеріали громадських святилищ. Продовжують функціонувати святилища Деметри у Німфеї, Берегове-4. Археологічні розкопки німфейського сакрального комплексу показали, що від III ст. до н.е. кількість та якість вотивних

приношень поступово зменшується. У II ст. до н.е. храм Деметри у Німфеї припинив своє існування. Попри занепад культу Деметри, порівняно з класичним часом, в елліністичних культурних шарах святилища Берегове-4 теракоти Деметри та Кори-Персефони продовжують домінувати. До новостворених у період еллінізму місць поклоніння належить extra-urban святилище Полянка, яке існувало протягом II–I ст. до н.е.

5.3. Культ Деметри у домашніх святилищах та матеріалах некрополя. Матеріали теракот III–I ст. до н.е., що їх знайдено на території хори, свідчать про різноманітність культів родинного кола. Разом із традиційними теракотами Деметри та Кори-Персефони, часто виявляють зображення Матері Богів, Афродіти, Геракла, воїна зі щитом кельтського типу. В поховальному інвентарі елліністичних могил також простежується тенденція до зменшення кількості знахідок теракот Деметри і Кори-Персефони. Натомість, відбувається заміщення їх зображеннями інших божеств – Афродіти, Кібели, Тіхе, Діоніса, Немесиди тощо. Усі ці божества, як і Деметра, пов'язані з родючістю та землеробством, а їх появу в могилах пов'язують зі синкретизацією культів протягом елліністичного часу. Крім того, на скорочення знахідок пов'язаних із Деметрою статуток і протом вплинуло зростання кількості варварських поховань, обряд яких має свої особливості та відмінності.

ВИСНОВКИ

Результатом дисертаційного дослідження є реконструкція процесу розвитку культу Деметри на Боспорі доримської доби. Основні підсумки, що корелюються з поставленою метою і завданнями, можуть бути зведеними до наступних положень, які виносяться на захист.

Аналіз історіографії дозволяє окреслити чотири етапи в історії вивчення культу Деметри на Боспорі. Виділені етапи характеризуються і відрізняються за концептуальними засадами і рівнем розвитку історії та археології; за масштабами, спрямованістю, методикою та якістю польових археологічних досліджень; за тематикою археологічних і антикознавчих публікацій, зокрема визрівання і становлення в них проблематики культу Деметри. Подано критичну оцінку досягнень попередників та сучасного стану розробки наукових проблем, пов'язаних з культом Деметри у Боспорській державі.

Дослідження здійснене на підставі комплексу джерел, до якого входили археологічні матеріали зі святилищ, поселень і некрополів, епіграфічні дані, нумізматичні пам'ятки, свідчення античних авторів.

В контексті упорядкування й систематизації джерел було створено каталог найбільш масової категорії артефактів – теракот богині землеробства Деметри та її дочки Кори-Персефони. Розроблено авторську типологію боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони VI–I ст. до н.е. Користуючись сюжетно-морфологічним принципом, а також хронологічними чинниками, було виділено три групи теракот, кожна з яких має власні типотвірні ознаки: I – об'ємні статуетки, II – протоми-бюсти, III – протоми-півфігури. Об'ємні статуетки за

морфологічними ознаками поділяються на два типи: I.A – богиня, що стоїть, I.B – богиня на троні. Протоми-бюсти поділяються на три типи за хронологічним принципом: II.A – архаїчні, II.B – класичні, II.C – елліністичні. Третя група – протоми-півфігури має також три сюжетно-морфологічні типи: III.A – богиня з предметом у руці, III.B – богиня з руками на грудях та III.C – богиня з опущеними руками. Попри розмаїття варіантів, всі вироби короoplastів мають стійкий набір ознак (головний убір, фігура закутана в гіматій). Предмети в руках богинь – квітка, вінок, плід – традиційні ознаки Деметри та її дочки. Варіативність виробів засвідчує певну свободу творчості давніх греків у рамках існуючих канонічних норм.

Виходячи з аналізу опрацьованих джерел, а також загальних тенденцій еволюції давньогрецької релігії, соціально-політичних і економічних процесів, у розвитку культу Деметри на теренах Боспорської держави доримської доби виділено три етапи.

Перший період (VI – початок V ст. до н.е.) характеризується проникненням та розповсюдженням культу Деметри на Боспорі. Грецькі колоністи перенесли на Боспор архаїчні традиції та уявлення, пов'язані із культом Деметри Елевсінської, який був поширеним і популярним у багатьох античних полісах, зокрема в Мілеті (метрополії Боспорських полісів). Перебування на околиці грецької ойкумени зумовило домінування архаїчних уявлень та шанування Деметри не лише як богині землеробства, а й в її хтонічній іпостасі. Відсутність джерел, які би засвідчували шанування Деметри на державному рівні, не дозволяє включити її до державного пантеону основних боспорських полісів. Можна констатувати, що Деметра та її дочка шанувалися в окремих містах і поселеннях Боспору на рівні полісу та у родинному колі.

Другий період (середина V ст. до н.е. – IV ст. до н.е.) пов'язується з династією Спартоکیدів, яка підняла статус культу Деметри до державного. Характерним для цього періоду є посилення впливу Афін і зв'язків Боспору з Елевсіном. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, зокрема в Елевсінських містеріях. Від IV ст. до н.е. Спартокіди починають відносити себе до роду Евмольпидів – елевсінських жреців. Приналежність боспорських басилевсів до Евмольпидів дає можливість припустити проведення ними обрядів, схожих на Елевсінські містерії. Зростання економіки Боспорської держави, яка базувалась на землеробстві та експорті зерна, також зумовило піднесення культу Деметри, як богині, що відповідає за цю галузь. Саме на IV ст. до н.е. припадає функціонування більшості відомих на сьогодні громадських святилищ, пов'язаних із богинею землеробства, зростає кількість теракот Деметри та Кори-Персефони, посудин із присвятами, домашніх вівтарів на поселеннях. Епіграфічні та археологічні знахідки при розкопках громадських святилищ свідчать про шанування на рівні полісу, крім Деметри Елевсінської, ще й Деметри Тесмофорії. Хтонічні ідеї в культурі Деметри знайшли своє яскраве відображення в поховальній обрядовості, де їх пов'язують з вірою в безсмертя душі.

Третій період (III – I ст. до н.е.) припадає на часи кризи III ст. до н.е. та мітрідатівську добу. Через економічну кризу, зміни в офіційному пантеоні Боспорської держави, синкретизацію грецьких, малоазійських, єгипетських та інших культів, скорочується кількість храмів, присвячених саме еллінському культу Деметри. Навіть у давніх святилищах елевсінської богині, таких як Берегове-4, Кітейське та інші, поряд із шануванням Деметри та Кори-Персефони, зростає кількість присвят культурам інших землеробських божеств (Афродіта, Кібела, Ма, Тюхе, Артеміда, Велика богиня, Діоніс, Аттіс тощо). Культ Деметри не мав державного визнання в Понтійській державі але його дотримувалися в Боспорі, оскільки культ Деметри та Кори-Персефони мав високий статус у домітрідатівські часи.

У цілому пріоритет античних релігійних норм і традицій у боспорському культі Деметри зберігався протягом VI–I ст. до н.е., особливо в архаїчний та класичний періоди.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях та іноземні публікації:

1. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Боспора / А. В. Вахрамеева, Л. Г. Шепко // Историчні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 284-289.
2. Вахрамеева А. В. Типология терракотовых статуэток Деметры и Кори-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Гілея: науковий вісник. – Вип. 62 (№ 7). – К., 2012. – С. 695-699.
3. Вахрамеева А. В. Проблемы типологии древнегреческих терракот (историографический аспект) / А. В. Вахрамеева // Грані. – Донецьк, 2015. – № 4 (120). – С. 158-163.
4. Вахрамеева А. В. Образ Деметры на троне в терракотах Боспора / А. В. Вахрамеева // Донецький археологічний збірник. – 2016. – № 20. – С. 98-102.
5. Вахрамеева Г. В. Зображення Кори-Персефони у боспорських теракотах (VI-I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Вид. Національний університет Острозька академії, 2016. – С. 139-142.
6. Вахрамеева Г. В. Культ Деметри у сакральному житті Боспору (VI-I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Древности 2016: Харьковський историко-археологический ежегодник. – 2016. – Вып. 14. – С. 16-23.
7. Вахрамеева Г. В. Інформативність фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України у контексті створення каталогу боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони / Г. В. Вахрамеева // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2017. – Вип. 21. – С. 425-430.
8. Вахрамеева А. В. Деметра в государственном пантеоне Боспорского царства / А. В. Вахрамеева // Журнал Белорусского государственного университета. История. – 2018. – № 3. – С. 78-83.

9. Вахрамеева Г. В. Розквіт культу Деметри за часів правління династії Спартокідів на Боспорі / Г. В. Вахрамеева // Вісник КНУ. Серія «Історія». – 2018. – № 136. – С. 11–15.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

10. Вахрамеева А. В. Культ Деметры на Европейском Боспоре / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2010. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, типография «ГиК», 2010. – С. 23-25.

11. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в археологических памятниках Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. Т. 1 / Ред. кол. С. В. Беспалова та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 136-142.

12. Вахрамеева Г. В. Релігійні уявлення населення Боспору на прикладі культу Деметри / Г. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Маріуполь, 26 листопада 2010 р.) / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2010. – С. 285-286.

13. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Белгородский диалог-2011: тезисы III Междунар. науч. конф. студ., маг. и аспирантов. / Отв ред. С. Н. Прокопенко (г. Белгород, 15-17 апреля 2011 г.). – Белгород, 2011. – С. 38.

14. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в посвященных надписях Боспора / А. В. Вахрамеева // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 26-27.

15. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в религиозных представлениях населения Боспорского царства / А. В. Вахрамеева // Філософські виміри сучасної соціальної реальності. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Т. II. – Донецьк, 2011. – С. 16-19.

16. Вахрамеева А. В. К вопросу о культуре Деметры в археологических памятниках Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Археологія: спадок віків: Матеріали міжнародної наукової конференції. студентів, аспірантів, та молодих вчених / Редкол: чл-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник та ін. – К., 2011. – С. 105-109.

17. Вахрамеева А. В. Образ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Наука в інформаційному просторі: матеріали VII міжнар. наук-практ. конф. (м. Донецьк, 29-30 верес. 2011 р.): Т. 2. – Донецьк: Біла К.О., 2011. – С. 3-6.

18. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2011. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2011. – С. 41-48.

19. Вахрамеева А. В. Изображения Деметры в терракотах на примере Пантикапея и Фанагории / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская

традиция. 2011. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2011. – С. 48-52.

20. Вахрамеева А. В. Образ Деметры по материалам коропластики Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Маріуполь, 2 грудня 2011 р.). / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2011. – С. 177-179.

21. Вахрамеева А. В. Деметра в религиозном мировоззрении жителей Боспора (по материалам терракотовой пластики) / А. В. Вахрамеева // Белгородский диалог-2012: тезисы междунар. науч. форума молодых историков / отв. ред. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2012. – С. 98-99.

22. Вахрамеева А. В. Классификация протом Деметры и Коры-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Маріуполь, 23 листопада 2012 р.) / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2012. – С. 9-10.

23. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в Боспорском царстве (по материалам археологических источников) / А. В. Вахрамеева // Вісник Маріупольського державного університету / під ред. К. В. Балабанова. – Вип. 4-5. – Маріуполь, 2012. – С. 61-65.

24. Вахрамеева А. В. Деметра в религиозном мировоззрении жителей Боспора (по материалам терракотовой пластики) / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2012. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2012. – С. 63-70.

25. Вахрамеева А. В. Типология протом Деметры и Коры-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2012. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2012. – С. 70-74.

26. Вахрамеева А. В. Проблема культа Деметры и Коры-Персефоны на Боспоре в исторических исследованиях / А. В. Вахрамеева // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 45-46.

27. Вахрамеева А. В. Спутники Деметры в терракоте Боспора / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2013. – Белгород, 2013. – С. 59-63.

28. Вахрамеева А. В.. К вопросу о типологии древнегреческих терракот / А. В. Вахрамеева // Историчні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 205-207.

29. Вахрамеева А. В. К вопросу актуальности изучения древнегреческих культов на Боспоре / А. В. Вахрамеева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.): у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2015. – Ч. 5. – С. 100-102.

30. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в сакральной жизни раннего Боспора / А. В. Вахрамеева // *Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы.* – Харьков: ООО «НТМТ», 2015. – С. 70-73.

31. Вахрамеева Г. В. Боспорські протоми Деметри та Кори-Персефони / Г. В. Вахрамеева // *Історичні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка.* – Дніпропетровськ: Пороги, 2017. – С. 15-17.

32. Вахрамеева Г. В. Іконографія боспорської Деметри та Кори-Персефони (VI–I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // *Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених.* – К.: Стародавній світ, 2017. – С. 73-76.

33. Вахрамеева Г. В. Деметра Елевсінська на Боспорі (VI–I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веках ХНУ имени В. Н. Каразина: тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.).* – Харьков: ООО «НТМТ», 2018. – С. 16-19.

34. Вахрамеева Г. В. Каталогізація боспорських теракот елевсінських богинь (VI–I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // *Музейні читання пам'яті М. Біляшівського і Д. Щербаківського: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції.* – Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. – С. 234-240.

35. Вахрамеева Г. В. Культ Деметри в окремих містах і поселеннях Боспору в архаїчний час / Г. В. Вахрамеева // *Донецький археологічний збірник.* – № 21. – Вінниця: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2018. – С. 77-94.

АНОТАЦІЇ

Вахрамеева Г.В. Культ Деметри на Боспорі: VI–I ст. до н.е. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 – «Археологія». – Інститут археології НАН України, Київ, 2020.

Дисертація є першим комплексним узагальнюючим дослідженням, присвяченим історії розвитку культу Деметри в Боспорській державі впродовж VI–I ст. до н.е. Було упорядковано і систематизовано потужну джерельну базу археологічних матеріалів та інших даних, створено каталог найбільш виразних теракот богині та її дочки на Боспорі. Розроблено оригінальну типологію об'ємних статуеток і протом Деметри й Кори-Персефони, що суттєво спрощує і оптимізує роботу з цією групою джерел, визначено основні іконографічні типи Деметри та Кори-Персефони. Конкретизовано періоди розвитку культу богині землеробства на Боспорі, продемонстровано цей процес в історичній динаміці. Розглянуто місце культу в державному пантеоні, родинній релігії та поховальному обряді. Встановлено, що присутність варварських племен у складі Боспорської держави не мала вирішального впливу на шанування

Деметри, особливо в архаїчний та класичний часи. Пріоритет античних релігійних норм і традицій у культі Деметри зберігався протягом VI–I ст. до н.е.

Ключові слова: Деметра, Кора-Персефона, VI–I ст. до н.е., Боспор, елевсінський культ, офіційний пантеон, святилище, теракота, вотив, графіті, присвята.

Вахрамеева А.В. Культ Деметры на Боспоре: VI–I вв. до н.э. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.04 – «Археология». – Институт археологии НАН Украины, Киев, 2020.

Диссертация является первым комплексным обобщающим исследованием, посвященным истории развития культа Деметры в Боспорском царстве на протяжении VI–I вв. до н.э. Было упорядочено и систематизировано обширную базу источников археологических материалов и других данных, создан каталог наиболее выразительных терракот богини и ее дочери на Боспоре. Разработана оригинальная типология объемных статуэток и протом Деметры и Кору-Персефоны, что существенно упрощает и оптимизирует работу с этой группой источников. Определены основные иконографические типы Деметры и Кору-Персефоны. Конкретизированы периоды развития культа богини земледелия на Боспоре и продемонстрировано этот процесс в исторической динамике. Определено место культа в государственном пантеоне, семейной религии и погребальном обряде. Установлено, что присутствие варварских племен в составе Боспорского государства не имело решающего влияния на почитание Деметры, особенно в архаический и классический периоды. Пріоритет античных религиозных норм и традицій в культі Деметры сохранился в течение VI–I вв. до н.э.

Ключевые слова: Деметра, Кора-Персефона, VI–I вв. до н.э., Боспор, элевсинский культ, официальный пантеон, святилище, теракота, вотив, граффити, посвящение.

Vakhrameieva H.V. Cult of Demeter in the Bosphorus: VI–I c. BC
Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in specialty 07.00.04. «Archaeology». – The Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

This dissertation is devoted to the study of the cult of Demeter in the Bosphorus of pre-Roman times.

The dissertation is the first comprehensive generalized research devoted to the history of the development of the cult of Demeter in the Bosporan Kingdom during the VI–I centuries BC. A powerful source database of archaeological materials and other data has been organized and systematized, a catalogue of the most expressive terracottas of the goddess and her daughter in the Bosphorus has been created.

An original typology of three-dimensional statuettes and protomes of Demeter and Kore-Persephone has been developed. It significantly simplifies and optimizes work with this group of sources. The main iconographic types of Demeter and Kore-Persephone have been identified.

The periods of development of the cult of the goddess of agriculture in the Bosphorus are concretized and this process is demonstrated in the historical dynamics. The place of the cult in the state pantheon, family religion and funeral rite is considered.

It is determined that the presence of barbarian tribes in the Bosphorus state did not have a decisive influence on the worship of Demeter, especially in the Archaic and Classical periods. System analysis of the archaeological materials, taking into account the general tendencies of Greek religion, social, political and economic processes on the territory of Bosphorus, allowed specifying separate periods of development of the Bosphoran cult of Demeter, identifying both the overall dynamics of this process and key trends for selected periods.

The first period (the VI – beginning of the V centuries BC) is characterized by appearance in Bosphorus and Greek colonist's extension of the cult of Eleusinian Demeter in archaic traditions, which was widely known and popular in many ancient poleis, including Miletus, the metropolis of Bosphoran cities.

The content of the second period (which? half of the V century BC – the IV century BC) is related with the Spartokid dynasty which raised the status of the cult of Demeter to the countrywide one. This period is characterized by intensified influence of Athens and relations of the Bosphorus with Eleusis. The Spartokids started identifying themselves with the Eumolpidae, the Eleusinian priests. Growth of the agricultural economy of the Bosphoran Kingdom also conditioned prominence of the cult of Demeter as the goddess responsible for this field.

The third period (III–I centuries BC) comprises the times of the crisis of III century BC and the Mithridatic epoch. Due to the economic crisis, changes in the official pantheon of the Bosphoran Kingdom, syncretization of Greek, Asian, Egyptian and other cults, which was supported by the state and led to changes in the religious worldview of the population, the number of temples dedicated to the Hellenic cult of Demeter was decreased. Apart from veneration of Demeter and Kore-Persephone, there appear cults of other agricultural deities: Aphrodite, Cybele, Ma, Tyche, Artemis, Great Goddess, Dionysus, Attis and others. Demeter's cult did not have a countrywide status in the Kingdom of Pontus but it was maintained in the Bosphorus, as the cult of Demeter and Kore-Persephone had a high status in the pre-Mithridatic times.

Thus, living in the outskirts of the oecumene conditioned conservation of the archaic visions and veneration of Demeter not only as the goddess of agriculture, but also in her chthonic hypostasis. We can state that since the IV century BC Demeter's cult enters into the state pantheon of Bosphorus. The ceremonial aspect of Demeter's cult for the whole studied period corresponded to general Hellenic sacral traditions. Here the traditional functions of Demeter, as a chthonic goddess, protectrix of agriculture and lawmaker, gained popularity and further development. Chthonic ideas

in Demeter's cult found their vivid manifestation in burial ceremonies; they are associated with the belief in eternity of the soul. Since the III century BC, the decline of Demeter's cult is traced due to the economic crisis and general Hellenic tendencies of the syncretization of cults.

Keywords: Bosphorus, religion, Eleusinian cult, Demeter, Kore-Persephone, sanctuary, graffiti, votive, terracotta.